

Marinka PAHOLE Simona PROSEN

Pojmovanje človeka v Morenovi psihodrami

Understanding human in Morenian psychodrama

Povzetek

Začetnik psihodramske terapevtske usmeritve, J. L. Moreno, je človeka pojmoval kot celovito - telesno, duševno, socialno in duhovno bitje, kar se kaže v različnih teoretskih konceptih znotraj psihodrame: razumevanju posameznikovega razvoja, konceptih srečanja, ustvarjalnosti in spontanosti. Morenov psihodramski model predstavlja poskus sinteze filozofskih, socioloških in psiholoških teorij, ki poudarjajo pomen odnosa. Odnos je po Morenovem mnenju nosilec psihoterapevtskega procesa, kar je danes stališče širše psihoterapevtske stroke. Psihodrama je od Morena naprej doživljala spremembe in dopolnitve njegovih začetnih konceptov. Zlasti pomemben je prispevek Zerke T. Moreno, ki je poudarjeni medosebni komponenti psihodrame dodala še intrapsihično. V prispevku so predstavljeni nekateri koncepti Morenove teorije – s poudarkom na njihovi duhovni komponenti in njihovo ovrednotenje z vidika današnje (psihoterapevtske) perspektive.

Ključne besede

psihodrama, spontanost, ustvarjalnost, srečanje, odnos, psihoterapija

Abstract

The founder of psychodrama, Jacob L. Moreno, understood an individual from a holistic perspective, including his/her bodily, psychological, social and spiritual aspects. This perspective is an inherent part of the theoretical concepts within psychodrama: understanding an individual's development, the concepts of encounter, creativity and spontaneity. Moreno's psychodrama model represents an attempt to unify different philosophical, sociological and psychological theories that emphasize the importance of relationship. In Moreno's view the relationship is the essential part of the psychotherapeutic process – a view that has gradually gained recognition in other therapy perspectives. In psychodrama, Moreno's initial concepts had undergone considerable development. Zerka T. Moreno made an especially important contribution in adding an intra-psycho- psychodramatic perspective to the prevailing inter-relational one. This article presents a review of Moreno's theoretical concepts with an emphasis on their spiritual component and their evaluation from a contemporary (psychotherapeutic) perspective.

Key words

psychodrama, spontaneity, creativity, encounter, relationship, psychotherapy

Jacob Levi Moreno, njegova filozofija in psihodrama

Psihodrama predstavlja samostojno smer psihoterapije, z lastno filozofijo in teoretskimi koncepti osebnosti in razvoja, metodami in tehnikami dela (Holmes, Karp in Watson, 1994). Psihodrama je aktivna in igriva oblika psihoterapije, ki vodi ljudi v njihov notranji svet, njihovo notranjo resničnost, jim omogoča in dovoli, da ta svet opišejo, ga predelujejo, tako kot ga sami vidijo. S pomočjo psihodrame odkrivajo vzorce svojih odnosov, kako razmišljajo, čustvujejo, se vedejo in kako procesirajo informacije o sebi in drugih (Dayton, 1994). Proces je bogat in živ in se poslužuje spontanosti in kreativnosti (ustvarjalnosti) tako posameznika kot tudi skupine. Psihodrama omogoča razširitev predstav o dogodkih, odnosih, občutjih in tako prekinja povezave, ki so posameznika zapletle v začarani krog ponavljanja enakih izkušenj (Jeammet, 1989). Eksternalizacija notranjega čustvenega doživljanja omogoča lažje predstavljanje svojega notranjega sveta in s tem lahko tudi njegovo boljše obvladovanje (Yablonsky, 1981).

Utemeljitelj psihodrame je Jacob Levi Moreno (1889 – 1974). Pri Morenu je zelo pomembna njegova filozofija, ki je bila temelj njegovega življenja in dela in je vključevala tudi bogato duhovno komponento. Morenov psihodramski model je pretežno eksistencialističen in fenomenološki. Njegovo delo predstavlja poskus sinteze filozofskih, socioloških in psiholoških teorij, ki poudarjajo pomen ustvarjalnosti. Tisto, kar združuje ta različna načela, je filozofska ideja, ki jo je Moreno (1947/2010:16) zapisal takole: »Trpim zaradi neke fiksne ideje, ki je postala vir moje produktivnosti: obstaja neke vrste prvobitna narava, ki je nesmrtna in se vrača prenovljena z vsako generacijo - prvi univerzum, v katerem so vsi dogodki posvečeni«.

Moreno (1934 v Cukier, 2007) pravi, da je razvijanje psihodramskega pristopa potekalo od zgoraj navzdol. Začel je s tim. aksiodrmo, ki vključuje aktivacijo etičnih in kulturnih vrednot preko spontane dramske oblike. Vrednote resnice, pravice, lepote, usmiljenja, popolnosti, večnosti in miru oživijo na psihodramskem odru. Aksiodrmi l. 1918 je sledila sociodrama l. 1921, ki se ukvarja z družbeno – kulturnimi in skupinskimi temami, nato pa še psihodrama, ki se osredotoča na teme posameznika. Za cilj svojega terapevtskega dela je Moreno (1953/1993) predvidel dobrobit celotnega človeštva. Njegovo vprašanje, ki je tudi naslov njegove knjige, se glasi – Who Shall Survive? [Kdo bo preživel?] in napeljuje na njegov širok pogled na človeštvo kot povezano celoto in na pomen življenja v skupnosti.

Morenovi filozofski pogledi so povezani z različnimi izkušnjami iz njegovega življenja in se kažejo skozi različne teoretske koncepte znotraj psihodrame: razumevanje posameznikovega razvoja, koncept srečanja, ustvarjalnosti in spontanosti. Kronološki pregled nekaterih dogodkov iz Morenovega življenja doprinese k razumevanju njegove zasnove psihodrame, zato so v nadaljevanju članka opisani nekateri dogodki iz Morenovega življenja ter predstavljeni koncepti njegove teorije – s poudarkom na njihovi duhovni komponenti.

Izseki iz Morenovega življenja

Jacob Levi Moreno se je rodil v Bukarešti 1889. Izhajal je iz židovske družine in je bil najstarejši od šestih otrok. Odraščal je na Dunaju v času habsburške monarhije (Fox, 1987). Na začetku prve svetovne vojne je pričel študirati medicino. Bil je študent z zelo bujno domišljijo, izredno razmišljujoč in občutljiv za dogajanje v sebi in v svoji okolici. Otroke je želel obvarovati pred socialnimi stereotipi, da bi ohranili spontanost in ustvarjalnost, zato jim je po dunajskih parkih pripovedoval zgodbe, njegovi poslušalci pa so bili tudi odrasli. Spraševal se je, kaj

poslušalce pritegne, ali sama zgodba ali pa možnost, da odidejo z njim v nek nov svet? Sam je dejal, da jim je hotel ohraniti zmožnost čudenja.

April 1921 je Moreno označil za rojstni čas psihodrame, ko je organiziral skupino igralcev, ki naj bi začela s terapijo množic. Tako je bilo postavljeno Gledališče spontanosti, ki je bilo najbolj znano po "živem časopisu" - improvizacijo v gledališču, ko so odrasli igrali dogodke iz vsakdanjega življenja brez vnaprej pripravljenih besedil.

V Avstriji sta leta 1925 nacizem in protišidovsko razpoloženje postajala vse očitnejša. Moreno se je odselil v ZDA. Razvijal je psihodramo, napisal veliko knjig in člankov in ustanovil svoj sanatorij v Beaconu. Med prvimi je verjel v možnost zdravljenja duševnih bolnikov z zdravljenjem odnosov. Zelo pomembno zanj je bilo zlasti srečanje z Zerko Toeman, ki je postala njegova žena in sodelavka.

Moreno je imel stike z mnogimi pomembnimi ljudmi svojega časa, s katerimi je izmenjeval svoje ideje. Med njimi so bili npr. Adler, Buber, Dewey, Freud, Perls (Moreno, 1969/2006).

Moreno je prvi uvedel pojem skupinske psihoterapije in sociometrije. Organiziral je Združenje za skupinsko psihoterapijo in psihodramo in se ukvarjal s profesionalizacijo in izdelavo standardov za izvajanje psihodrame.

Pomembno je vedeti, da psihodrama kot psihoterapevtska metoda ni edino področje, ki ga je Moreno razvijal. Ukvarjal se je s filozofijo in psihologijo ustvarjalnosti in spontanosti; z metafiziko in duhovno filozofijo ustvarjalnosti, ki kot božanska prisotnost živi v zavesti vsakega posameznika, le prebuditi jo je potrebno. Oblikoval je svojo teorijo vlog, ki poseže na področje psihologije posameznika, družine in družbe; sociometrijo - kot pomemben prispevek k razumevanju dinamike skupine; sociodramo kot psihodramsko orodje za predelovanje kulturne tematike ter psihodramske metode, ki se uporabljajo pri zdravljenju duševnih motenj, izobraževanju. Vsa naštetá področja naj bi združevala tim. sociatrija, katere namen je zdravljenje celotne družbe.

Razvoj posameznika

Moreno opisuje nastajanje matrice identitete posameznika kot njegov proces učenja v odnosih in iz tega izpelje svojo razvojno teorijo ter teorijo osebnosti. Porajanje identitete obsega pet stopenj. Na prvi stopnji je otrok povsem identificiran z okoljem – z drugo osebo. Na drugi stopnji se otrok osredotoči na drugega in deloma začne ločevati drugega in sebe. Na tretji stopnji se zaznavanje drugega loči od zaznavanja sebe, medtem ko na četrty stopnji otrok postane zmožen igrati vlogo drugega. Na peti stopnji je zamenjava vlog mogoča tudi tako, da je prisotna tretja oseba, ki igra vlogo otroka samega (Fonseca, 2009).

V drugih tekstih Moreno (1974 v Tavvon, 2003) navaja le tri razvojne stopnje: stopnjo enačenja sebe in drugega, stopnjo prepoznavanja sebe in stopnjo prepoznavanja drugega. Otrok tako prehodi pot od popolne ne-diferenciacije in zlivanja z drugimi osebami do zmožnosti zamenjave vlog. Matrica identitete je pri odraslem internalizirana v obliki sociometrične strukture, ki se lahko spreminja na podlagi izkušenj. Opisane razvojne stopnje posameznika so Morenu služile kot podlaga razvoja različnih tehnik psihodrame.

Moreno (1977 v Fonseca, 2009) pravi, da pride človek na svet kot nekakšna kozmična mat-

rica (bit), ki se ujema s svojim mikro - kozmosom. Mikro - kozmos vsebuje isto snov ali energijo kot makro – kozmos. Človek se povezuje z vesoljem preko svoje biti in z zemljo preko svojega biološko-psiho-socialnega obstoja (telesa in osebnosti). Obstajata dve osi: vertikalna skozi bit (kozmos) in horizontalna (zemlja) skozi telo in osebnost – človek se nahaja na njenem presečišču. Morenovo pojmovanje posameznikovega razvoja torej vključuje pomembno duhovno komponento, ki se ves čas prepleta z ostalimi.

Opisane razvojne stopnje posameznika so Morenu služile kot podlaga razvoja različnih tehnik psihodrame, ki temeljijo na njegovi teoriji vlog. Po Morenovem prepričanju je vloga najbolj viden del človekove osebnosti - je oblika vedenja, mišljenja in čustvovanja, ustvarjena s pomočjo preteklih izkušenj in kulturnih vzorcev okolja, v katerem posameznik živi in pomeni stičišče preteklosti, sedanjosti in prihodnosti. Morenov ideal duševnega zdravja je posameznikovo obvladovanje čim večjega spektra vlog, ter njihovo ustvarjalno, spontano spreminjanje, ki je v skladu z okoliščinami (Fox, 1987).

Spontanost in ustvarjalnost

Spontanost pomeni nov način razmišljanja, čutenja, pogleda na naravo, pomeni odprtost duha, svežino v pristopih ali pripravljenost posodobiti svojo aktivnost ter poenotiti zunanje dogajanje z našim notranjim svetom (Blatner, 1985). Spontanost je podlaga, katalizator ustvarjalnosti v našem vsakodnevnem mišljenju, čustvovanju in vedenju, prihaja od znotraj, iz človeka, deluje »tukaj in sedaj« in predstavlja človekov odgovor na novo situacijo ali nov odgovor na staro situacijo.

Iskanje ravnovesja med spontanostjo in institucionalno uokvirjenostjo je nujno za zdrav napredek. Preveč spontanosti, preveč novih odgovorov, ki niso primerni za človekove potrebe, lahko vodi k osebni in socialni dezintegraciji. Prav tako pa preveč potlačevanja spontanosti lahko povzroči človeku veliko škodo. Vzgoja odgovorne spontanosti, z vzajemnostjo in odprtostjo, lahko prispeva k preživetju posameznika in družbe.

Ustvarjalnost je vir v človekovi duševnosti, ki deluje kot večer studenec fantazije, vitalnosti in svobode (Moreno, 1953/1993). Razlog, da Moreno pojmuje to področje kot sveto, je njegovo izkustvo doživetja božanskosti kot ustvarjalne sile, ki je razpršena ter deluje na katerikoli ravni in je primerna za vsako bitje, vsak atom.

Končni izdelek ustvarjalnega procesa je tim. cultural conserve [kulturna konzerva], ki ohranja vrednote določene kulture. Lahko je to nekaj materialnega (npr. knjiga, film, skladba) ali pa strukturiran vzorec vedenja (npr. verski ritual). Njen namen je ohranjanje kontinuitete znanja, človekovega obstoja, vendar lahko postane njena raba tudi preveč toga in ovira nastajanje novih idej in rešitev (Moreno, 2006/1983). Ustvarjalnost lahko vzbudi kritične ali celo kaznovalne odzive okolja. Če je človek dolgo časa izpostavljen takim pritiskom, lahko oblikuje toge vzorce vedenja, ki mu predstavljajo začasno varnost, vendar ga lahko tekom časa pričnejo tudi zelo omejevati.

Spontanost in ustvarjalnost sta po Morenovem mnenju metafizični kategoriji, ker odkrivata globlje bistvo človekovega obstoja. Vsak trenutek je »revolucionarna kategorija, ki nosi v sebi možnost za ustvarjalnost« (Moreno, 1953/1993). Ustvarjalnost je prisotna v vsakem dogodku in je element vsake izkušnje, njeno bistvo pa je, da lahko navdihne naš obstoj, našo osebnostno

rast in nas povezuje z duhovnim virom. Tisto, kar označuje človekovo naravo, je njena neomejena zmožnost za spontano in ustvarjalno dejavnost. Najvišja točka (vrednost) spontanosti in ustvarjalnosti, najvišja točka na aksiološki lestvici, je popolnoma spontano-ustvarjalno bitje, ki ga Moreno imenuje Bog. Vprašanje obstoja/neobstoja Boga ni pomembno, saj ima kot ideal aksiološko vrednost, tako kot pojma neskončnosti ali ničle v matematiki (Cukier, 2007). Morenova ideja Boga presega vsako religijo. Bog je sila, ki zahteva našo aktivno udeležbo, da bi oblikovali boljšo harmonijo s seboj in drugimi. Moreno nas skuša opogumiti, da spoznamo svojo ustvarjalnost in smo soustvarjalci sveta.

Vzgojiti ustvarjalnost pomeni filozofski temelj psihodrame. Učimo se izkusiti sebe, da sledimo svojim idealom in upanju. Naša vitalnost lahko raste iz spontanosti, takrat oživijo tudi naši odnosi (Blatner, 1985). V psihodrami je osrednjega pomena, da razrešimo čustvene in miselne prepreke, ki onemogočajo spontanost in ustvarjalnost. Ko spontanost in ustvarjalnost lahko rasteta, se spreminjanje posameznikovega notranjega sveta začne (Moreno, 1971). Psihodrama pomaga posamezniku iskati povezave in pomene med elementi lastne izkušnje. Vse to pa vodi do iskanja in sproščanja lastne spontanosti, ki se zrcali v ustvarjalnosti vsakdanjega življenja. Vsakdanje življenje s svojimi drobnimi izkušnjami in doživetji postane največja umetniška stvaritev, saj odraža človeka samega (Holmes in Karp, 1992).

Odnos – srečanje – skupina

Med posamezniki se pojavljajo sile privlačnosti, odbojnosti ali pa občutek nevtralnosti. Te intuitivne sile Moreno (1953/1993) imenuje tele, ki vključuje vse dejavnike, vpletene v medčloveške odnose. Moreno je razločeval med transferom in tele. Transfer je opredelil kot motnjo, ki prinaša v odnos pričakovanja in vzorce, ki se jih je nekdo naučil v prejšnjih pomembnih odnosih. Tele pa je opredelil kot dogajanje med posameznikoma tukaj in sedaj, ki ni posledica preteklih izkušenj.

Moreno (1953/1993) pravi, da je človek odvisen od drugih ljudi, da mu zagotovijo vsebino in vrednost lastne identitete. Človekov self se razvije kot posledica posameznikove interakcije z drugimi. Moreno je poudarjal pomen odnosa kot nosilca psihoterapevtskega dela. Trdil je, da imajo psihični problemi interakcijsko osnovo, zato lahko poteka tudi reševanje teh problemov znotraj varnega odnosa (Pahole, 1999), kjer se lahko zgodi srečanje.

V središču skupinskega procesa je koncept srečanja. Z. Moreno (1983/2006) pravi, da ima srečanje veliko pomenov: npr. biti skupaj, se dotakniti, videti in slišati drugo osebo, jo intuitivno zaznati - razumeti in izkusiti drugega. Srečanje predstavlja neponovljivo izkušnjo in je jedro psihodramske izkušnje, ključno v njeni filozofiji. Interpretacija dogajanja šele sledi. Srečanje ne zanika transfera ali empatije, vendar ju presega. Če resnično srečamo in spoznamo druge ljudi, se naučimo videti sebe skozi njihove oči, drugi pa se vidijo skozi naše. Ob srečanju smo priča nenadnemu umiku zunanjih, bolj površinskih lastnosti dveh oseb in stiku njunih biti – trenutku osvoboditve njune božanske iskre (Fonseca, 2009). Srečanje predstavlja najbolj dodelano raven zamenjave vlog in je pomemben koncept s filozofske in eksistencialne perspektive. V trenutkih srečanja (čeprav bežnih) posameznik pravzaprav ponovno doživlja stanje kozmične enosti.

Koncept srečanja je pozornost psihoterapije premaknil z individualne ravni na medosebni - odnosni nivo (Tauvon, 2003). Pristop srečanja je v ospredju tudi v različnih sensitivity in encounter skupinah (Yablonsky, 1981).

Moreno je psihodramo izvajal predvsem v skupinski obliki (čeprav danes izvajamo tudi njeno individualno različico). Skupina je lahko »kulturna zakladnica«, ki pa zahteva tudi raziskovanje osnovnih bivanjskih vsebin, univerzalnih za človekovo izkušnjo, kot so izbira, širjenje lastnih meja doživljanja in odgovornost za oblikovanje življenja. Blatner (1985) pravi, da je posamezniku potrebno dati priložnost za ponovno pripoved lastne zgodbe in s tem njeno predelavo – le-ta mu lahko pomaga k bolj pozitivnemu in obetavnemu videnju sebe. Pripoved zgodbe je eden od načinov vzpostavljanja odnosa z dušo. Kot pravita Yalom in Leszcz (2005), pripovedovanje lastnih zgodb ljudi poveže in deluje v prid skupinskemu procesu, kar imenujeta univerzalizacija. Moreno (1953/1993) govori o nastajanju socialne matrice, ki vodi naša dejanja in sprejemanje sebe in ima velik pomen pri izražanju lastne spontanosti, iz katere naše ustvarjalno življenje dobiva energijo.

Skozi psihodramsko igro se posameznik lahko sooča z dolgo pokopanimi situacijami, kar olajša čustveni pritisk, ki so ga morda povzročale. Preko delitve občutkov (ena od faz psihodramskega procesa) se oblikuje razumevajoče, podporno in sprejemajoče okolje, ki vzpodbuja naravne samoozdravitvene mehanizme posameznika (Kellerman, 2001). S pomočjo psihodrame posameznik lahko spreminja doživljanje situacij in odnosov, do njih zavzame drugačen odnos kot ob prvotni izkušnji. Psihodramske metode omogočajo tudi stik posameznika z lastno duhovnostjo in uporabo njene energije v skupini.

Odgovornost

Moreno (1947/2010) je verjel, da lahko človek izboljša svojo raven socialnega delovanja, ko osvobodi svojo spontanost in ustvarjalnost in da vsak človek vpliva na to, kar se dogaja v njegovi duševnosti - s tem postane za to dogajanje tudi soodgovoren. Morenov model osebnostne rasti poudarja osebno odgovornost posameznika za oblikovanje svoje usode, pri čemer pa mu je lahko v veliko pomoč in podporo skupina.

Ko posameznik prevzame odgovornost za lastno čutenje in razmišljanje, postane odgovoren in tudi svoboden. Če človek zmore izraziti sebe, bo lažje slišal tudi izražanje drugih. Če v polnosti spozna svoj prostor odgovornosti in odnosno povezanost z vsakim in z vsem, ga to lahko vodi v občutek celovitosti bivanja. Lahko si dovoli čas za osebno rast, lahko učinkovito dela in se pomika proti cilju optimalne povezanosti z drugimi. Posameznik nato vpliva tudi na delovanje drugih ljudi, saj imamo ljudje (z)možnost, da si medsebojno pomagamo tudi v eksistencialni dimenziji. Na ta način se lahko razvija tudi skupna odgovornost. Skladnost med človekovo individualnostjo in njegovimi odnosi z drugimi ljudmi je pomembna za njegovo doseganje izpolnjujočega življenja, ki vključuje tudi interakcijo z duhovnimi silami (Greenberg, 1974).

Zaključki - pogled na Morenovo delo danes

Moreno je bil vizionar svojega časa in je tisti čas - kljub njegovi teži - želel videti v pozitivni luči, predvsem pa je tako gledal na človeka. Bil je eden najpogumnejših na področju psihiatrije, saj je vanjo preko psihodrame spet »pripeljal smeh« in bil med prvimi, ki je najtežje duševne motnje zdravil s pomočjo odnosa. Sledil je svojim filozofskim načelom in vrednotam.

Morena nekateri opisujejo kot posebneža (Fox, 1987). Njegova ustvarjalnost ni poznala ovir. Težko je sklepal kompromise, zato je večkrat ostajal sam v strokovni javnosti, kljub temu da

so večino njegovih metod in idej (npr. igro vlog, prazen stol, sociometrijo) uporabili mnogi. Moreno je bil izjemno vitalen, pripravljen tvegati, sposoben uživanja in avanturizma na področju ustvarjalnosti. Želel je osebno in duhovno prebujenje ljudi. Morenov stil označuje (zdrava) megalomanija otroške igre.

Večkrat mu očitajo premajhno teoretično dovršenost njegovih spoznanj (Blatner in Blatner, 1988). K strukturiranju njegovih idej je pomembno prispevala Zerka T. Moreno, ki je izrazito poudarjeni medosebni komponenti psihodrame dodala tudi intrapsihično. Psihodrama je od Morena naprej doživljala spremembe in dopolnitve njegovih začetnih konceptov in številni avtorji so k njej doprinesli s svojimi teoretičnimi in empiričnimi spoznanji – tako so sledili Morenovemu načelu, da se uči iz življenja za življenje.

Morenovi pogledi na človeka, življenje in družbo so aktualni tudi danes. Moreno je poudarjal pomen odnosa kot nosilca psihoterapevtskega procesa, kar je bil vizionarski pogled za takratni čas. Danes tudi druge psihoterapevtske usmeritve v veliko večji meri poudarjajo pomen medosebne stika, tako pri nastanku kot pri obravnavi težav posameznika v odnosih.

Kar človek daje drugim, često izhaja iz tega, kar je nekoč pogrešal, iz njegovih ran. Morda nekaterih izkušenj iz preteklosti ne želi sprejeti kot dela sebe, ker nasprotuje tistim, s katerimi jih je doživel ali načinu, kako so mu bile dane. Če posameznik doseže povezanost s svojim duhovnim izvorom, mu to lahko pomaga (pre)oblikovati izkušnje iz svoje preteklosti in graditi vrednote, kot so pogum, celovitost, intuicija in sočutje (Miller, 2007).

Moreno je pojmoval človeka kot celovito - telesno, duševno, socialno in duhovno bitje, zato je tudi duhovnosti posvečal potrebno pozornost. Duhovnost je v Morenovem pojmovanju človeka eden od enakovrednih vidikov njegove eksistence...odpiranje v presežno...osmišljanje izkušenj za osebno rast.

Literatura

Blatner, A. (1985). *Creating Your Living: Applications of Psychodramatic Methods in Everyday Life*. San Marcos: Author.

Blatner, A. in Blatner, A. (1988). *Foundations of Psychodrama: History, Theory, and Practice*. New York: Springer Publishing Company.

Cukier, R. (2007). *The Words of Jacob Levy Moreno: Vocabulary of Quotations from Psychodrama, Group Psychotherapy, Sociodrama and Sociometry*. Dostopno na: <http://www.lulu.com/content/958091>. (2.3.2011).

Dayton, T. (1994). *The Drama Within: Psychodrama and Experiential Therapy*. Deerfield Beach Florida: Health Communications.

Fonseca, J. (2009). Relationship Psychotherapy: A Minimalist Psychodrama. V Z. Figusch (ur.), *From One-to-one Psychodrama to Large Group Socio-Psychodrama - More Writings from the Arena of Brazilian Psychodrama*. Dostopno na: <http://www.luizcontro.com.br>. (2.3.2011).

Fox, J. (1987). *The Essential Moreno: Writings on Psychodrama, Group Method, and Spontaneity by J. L. Moreno*. New York: Springer Publishing Company.

Greenberg, I. A. (1974). *Psychodrama: Theory and Therapy*. New York: Behavioral Publications.

Holmes, P. in Karp, M. (1992). *Psychodrama-Inspiration and Technique*. London, New York: Routledge.

- Holmes, P., Karp, M. in Watson, M. (1994). *Psychodrama since Moreno: Innovations in Theory and Practice*. London: Routledge.
- Jeammet, P. (1989). Psychotherapie de l'adolescent. V A. Laffont in F. Durieux (ur.), *Encyclopedie Medico-Chirurgicale*. Paris.
- Kellerman, P. F. (2001). Terapijski aspekti psihodrame u radu sa traumatizovanim ljudima [Therapeutic Aspects of Psychodrama in Work with Traumatized People]. V P. F. Kellerman in K. Hudgens (ur.), *Psihodrama i trauma – odigravanje sopstvenog bola [Psychodrama and Trauma]* (str. 19–30). Beograd: International Aid Network.
- Miller, C. (2007). Psychodrama, Spirituality and Souldrama. V C. Baim, J. Burmeister in D. Maciel (ur.), *Psychodrama: Advances in Theory and Practice* (str. 173-186). London, New York: Routledge.
- Moreno, J. L. (1947/2010). *The Theatre of Spontaneity*. UK: The North-West Psychodrama Association.
- Moreno, J. L. (1953/1993). *Who Shall Survive? Foundations of Sociometry, Group Psychotherapy and Sociodrama*. Virginia: Royal Publishing Company (študentska izdaja).
- Moreno, J. L. (1971). Psychodrama. V H. I. Kaplan in B. Sadock (ur.), *Comprehensive Group Psychotherapy*. Baltimore: Williams and Wilkins.
- Moreno, T. Z. (1969/2006). Moreneans, the Heretics of Yesterday and the Orthodoxy of Today. V T. Hrovatin in E. Schreiber (ur.), *The Quintessential Zerka – Writings by Zerka Toeman Moreno on Psychodrama, Sociometry and Group Psychotherapy* (str.151-156). London, New York: Routledge.
- Moreno, T. Z. (1983/2006). Psychodrama. V T. Hrovatin in E. Schreiber (ur.), *The Quintessential Zerka – Writings by Zerka Toeman Moreno on Psychodrama, Sociometry and Group Psychotherapy* (str. 202-213). London, New York: Routledge.
- Pahole, M. (1999). *Psihodrama kot metoda vzgoje odraslih* [Psychodrama as a Method of Adult Education]. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Oddelek za pedagogiko (magistrsko delo).
- Tauvon, K. B. (2003). Principles of Psychodrama. V M. Karp, P. Holmes in K. B. Tauvon (ur.), *The Handbook of Psychodrama* (str. 28–45). New York: Brunner – Routledge.
- Yablonsky, L. (1981). *Psychodrama. Resolving Emotional Problems through Role-Playing*. New York: Gardner Press, Inc.
- Yalom, I. D. in Leszcz, M. (2005). *The Theory and Practice of Group Psychotherapy*. New York: Basic Books (peta izdaja).
-